

ILLUSTRATIONERNE I FREDERIK DEN ANDENS BIBEL 1589

AF

POVL OTZEN

Den jævne danske befolkning var i 1500-tallet ikke forvænt med billeder. Så meget større betydning for den fik de illustrationer, som fandtes i datidens bibeltryk. Disse træsnit har sikkert hos mange vakt den første interesse for kunst og har præget deres forestillinger om de bibelske personer og hjulpet dem til en mere levende forståelse af den hellige Skrifts fortællinger. Børn og unge, som ikke var meget for at slide med den besværlige læsekunst, har disse billeder ansporet til at bakse med bogstaverne, fordi de *måtte* se at finde ud af, hvad disse gådefulde optrin egentlig skulle betyde. Selv om de ældste danske bøger med bibelske tekster ikke var synderlig udbredte, så har de dog været at se i præstegårde og enkelte velhavende borgerhjem, og for foliobiblernes vedkommende i kirkerne. Strengt taget måtte disse store, kostbare kirkebibler ikke lånes ud af bygningen; det skete dog alligevel, og 1569 klagede Frederik II over at eksemplarer af Christian III.s Bibel blev ødelagte, fordi de udlåntes; i en fynsk kirke viste det sig, da biskop Jakob Madsen kom på visitats, at Bibelen befandt sig hos fogeden på Fjellebro! ¹⁾

De ældste danske bibelillustrationer er først i de sidste årtier blevet nærmere udforsket. Det danske Sprog- og Litteraturselskabs faksimileudgaver af bibelarbejder fra reformationstiden er forsynede med udførlige boghistoriske indledninger; her har Volmer Rosenkilde behandlet både Georg Lembergers træsnit i Christiørn II.s Thet nye Testamenth fra 1524 (udg. 1950) og illustrationerne i Christiørn Pedersens Nye Testamente fra 1529 (ligeledes udgivet 1950). Rosenkilde har kastet nyt lys over adskillige billeders proveniens, men har dog måttet levne nogle gåder til senere forskere. Det samme gælder Bjørn Kornerups

solide afhandling, der indleder faksimileudgaven (1932) af Hans Tausens Oversættelse af De fem Mosebøger fra 1535. Til Kornerups indledning kan tilføjes, at titelrammen til Tausens bog har samme sujet (det halvt udgåede, halvt løvbærende træ) som det berømte titelbillede i Christian III.s foliobibel 1550. Det kan iøvrigt oplyses, at den nævnte titelramme fra 1535 er en efterskæring af titelindfatningen i en sjælden bog: *Die Propheten alle deudsch. D. Mar. Lut.* (Erfurt 1532.²)

Illustrationerne i *Christian III.s Bibel* (1550) er for så vidt ikke noget problem som man fra gammel tid har været klar over, at de stammer fra den nedertyske foliobibel, som Ludwig Dietz trykte i Lübeck 1533-34. Denne Bibels træsnit, der skyldes kunstneren *Erhard Altdorfer* (ikke at forveksle med den ulige mere kendte broder *Albrecht Altdorfer*) er behandlet af tyske kunsthistorikere.³)

Allerede ca. 30 år efter at Christian III.s Bibel havde set lyset, var oplaget, 3000 eksemplarer, blevet udsolgt, dog uden at alle de danske og norske kirker var blevet forsynet. En ny revideret⁴) udgave blev planlagt, og i 1589, året efter at kongen, hvis navn den bærer, var død, forelå den færdigtrykt af Matz Vingaard i København. Den er en monumental foliant på 1522 tospaltede sider, adskillig større end forgængeren fra 1550. Den er det største arbejde, som noget dansk trykkeri indtil da havde præsteret. Endvidere er den udstyret med langt flere illustrationer end Christian III.s Bibel. Svarende til at der i denne findes et portræt af kongen i træsnit efter Jacob Bincks tegning, blev der til Bibelen 1589 fremstillet et kobberstukket portræt af Frederik II, udført af den udmærkede nederländer Hendrick Goltzius. Det ses på omslaget til denne årgang af *Fund og Forskning*.

Men i modsætning til hvad tilfældet er med de ovenfor nævnte gamle danske bibeltryk har træsnittene i *Frederik II.s Bibel* hidtil ikke været genstand for nogen egentlig efterforskning og undersøgelse. I Lauritz Nielsens disputats, *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550-1600* (1923) s. 81 nævnes kun, at der i Bibelen 1589 findes „en Serie Billeder fra det gamle og nye Testamente“ og at enkelte af dem „bærer Signaturen W“. (Det kan allerede her bemærkes, at W næppe er nogen kunstnersignatur, men kun træskærerens mærke.) Volmer Rosenkilde har i sin bog *Europæiske Bibeltryk* (1952) også behandlet denne vor anden foliobibel og skriver bl.a.: „Bibelen er helt igennem rigt illustreret, vistnok trykt med metalklichéer, nogle af dem er signeret W. Kunstneren er ukendt, men de er uden tvivl af tysk oprindelse.“

Nu har en gennemgang af Det kongelige Biblioteks righoldige samling af gamle tyske bibler imidlertid givet det resultat, at forlæggene til træ-

snittene i den danske bibel fra 1589 blev fundet i en Frankfurter folio-bibel, trykt 1560 og udgivet af datidens berømteste forlægger, den dygtige „formskærer“ (xylograf) Sigmund Feyerabend.⁵⁾ Og har man først opsporet den nævnte bibel, er det ikke vanskeligt at finde frem til den kunstner, der har tegnet dens mange træsnit. Adskillige af dem er nemlig signeret med et V og et S, undertiden sammenslynget til et karakteristisk monogram (se s. 70), der brugtes af den uhyre produktive og i samtiden højt beundrede Nürnberger tegner og kobberstikker *Virgil Solis* (1514-1562).⁶⁾ I de efterskårne stokke, der er brugt i Frederik II.s Bibel, er disse monogrammer ikke medtaget.

Selv om der kun er en menneskealder mellem Erhard Altdorfers billeder, som pryder Christian III.s Bibel 1550 (de fremkom som sagt første gang 1533) og Virgil Solis' træsnit 1560, så er der, når man ser på deres åndsindhold, et svælg imellem dem. Altdorfer er præget af Lutherdommens første, religiøst levende periode, Solis er en typisk repræsentant for sénérenæssancens nedgangstid, rutineret og teknisk dygtig, men uden personlig dybde. Som udgangspunkt for en sammenlignende skildring af de to bibelillustratorer, der begge har haft betydning for Danmark, kan man passende tage deres respektive titelbilleder, her gengivet side 54-55.

I en bred ramme omkring titlen anbringer Altdorfer en række bibelske scener af central betydning for den kristelige troslære. Midt i billedet ses et stort træ, der vertikalt deler hele titelbladet i to afsnit. Venstre side, dødssiden, svarer til den gamle pagt; de grene, som vender i den retning, er visne og golde. Øverst ses den hornede Moses modtagende Lovens tavler, nedenunder syndefaldet og nederst syndens løn, døden, i skikkelse af en benrad liggende på en kiste. Ejendommeligt er, at overrækkelsen af Loven – anakronistisk – har fået sin plads før syndefaldet; der tænkes vel på Paulus' ord i Romerbrevet 7, 7: „jeg havde ikke vidst af begær, om ikke Loven havde sagt: 'Du skal ikke begære'“.

På træets højre side, livssiden, er grenene friske og lovrige; her skildres den nye pagts frelseshistorie. Øverst ses Jesusbarnet komme til jorden, rutchende ned på en solstråle til jomfru Maria, der knælende strækker armene frem for at modtage ham. To mindre baggrundsbilleder viser på venstre side kobberslangen i ørkenen (prototype på Kristi korsfæstelse), på højre hyrderne på marken julenat. – At Kristi forsoningsdød er frelsens fundamentale begivenhed antydes ved et krucifix i noget større format end de tidligere figurer; ved korset står offerlammet med sejsersfane.

Billedtekst til s. 54-55. Titelbladene til Christian III.s og Frederik II.s Bibler, Kbh. 1550 og 1589, henholdsvis ca. $\frac{3}{4}$ og ca. $\frac{2}{3}$ størrelse.

Biblia/ Det

er den gantze Hellige
Scrifft/ vdsæt paa
Danske.

Esaiæ 40.

Guds Ord bliffuer euindelige.

Prentie i Københaffn/
aff Ludowich Dietz.

M. D. L.

Biblia

Det er /

Den gamle Hel-

lige Skrift / paa Danske / igen
offuerseet og Prentet efter Salige og
høyploftige ihukommelse / Kong
FREDERICHS den II.
Befalning.

Med Register / Alle D. Lutheri Fortæl-
ler / hans Blegning i Brædden / og Biti
Theodori Summarier.
Cum Gratia & Privilegio.

Kjøbenhavn:

Anno

1589.

Nederst afbildes Kristi opstandelse; han holder et stort triumfbanner, med hvis stang han knuser dødens benrad.

Ved træets fod sidder en hændervridende mand, hvis placering kendetegner ham som en centralfigur; hans ansigt er furet af fortvivelse; han repræsenterer den faldne menneskeslægt, som er fortabt, hvis den ikke får del i syndsforladelsen ved Kristi korsdød. Ved hans side står til venstre en jødisk skriftklog med Det gamle Testamente i hånden, og til højre Johannes Døber, der peger på den korsfæstede. Når Altdorfer lader også den jødiske teolog vise hen til frelseren, er det med tanke på de i Det gamle Testamente indeholdte spådomme om den kommende Messias, som skulle bære verdens synd (Esaias 53,5).⁷⁾

Altdorfers titelbillede blev hurtig værdsat; allerede i 1537 blev en kopi brugt til en af de første engelske foliobibler, den såkaldte Matthew Bible.⁸⁾ Denne var dog ikke trykt i England; man har tidligere ment, at trykkestedet skulle være Wittenberg; nyere undersøgelser har imidlertid gjort det overvejende sandsynligt, at den er trykt af Matheus Crom i Antwerpen; i denne by udkom også året efter, i 1538, en hollandsk Bibel hos Hansken van Liesvelt, hvis titelblad menes at være trykt med samme stok som Matheus Crooms.⁹⁾

Efter at Luther og hans medarbejdere i 1540 havde fuldført en revision af hans bibeloversættelse, lod hans bogtrykker, Hans Lufft i Wittenberg, Lucas Cranach d. y. tegne titelbladet til den nye udgave, der kom i 1541. Han valgte da at udføre det som en fri efterligning af Altdorfers titelbillede.¹⁰⁾ – Endvidere blev (en kopi af?) dette benyttet i den polske bibel, som fyrst Nikolaus Radziwill foranstaltede oversat og som udkom 1563 i Brest-Litovsk.¹¹⁾

Medens Altdorfers titelblad, trods sin „dødsside“ har en klar „evangelisk“ grundtanke, er behersket af en glad forvisning om frelsen fra syndeskyld og død, så er Virgil Solis' titelbillede i Frankfurterbibelen 1560¹²⁾ (og i Københavnerbibelen 1589) vanskeligt at samle om en éntydig idé. Snarest kunne man sige, at fælles for dets fem billeder er en tydelig pessimisme. Øverst, i et ovalt felt, ses Gud Herren, Evas skabelse, syndefaldet og uddrivelsen fra Paradis. På højre side følger Moses, der sønderslår lovtavlerne, derunder Babelstårnet; til venstre syndfloden, derunder Lots døtre. I den oprindelige komposition fra 1560 skildrer det nederste midterfelt, hvordan Farao siddende ved sit taffel forulempes af de plagsomme frøer. Dette billede er i den københavnske bearbejdelse 1589 erstattet af et dårligt udført træsnit af det danske rigsvåben.

Allerede året efter førsteudgaven 1560 udgav Feyerabend en ny ud-

Lot og hans døtre (udsnit af titelrammen se s. 55). Foroven: Frankfurt 1560 og 1561, begge af Virgil Solis. Forneden: ændret kopi, formentlig foretaget i Wittenberg ca. 1581 og brugt på titelbladet til Frederik II.s Bibel. Ændringen 1561 skyldes måske, at Lot (1560) lignede en lidt zünftig håndværkssvend, jævaldrende med pigerne; billedet forekom måske også mindre tugtigt. I begge henseender er de to næste versioner mere passende. Det midterste billede er bedst, klart og overskueligt, det tredje noget overløst. Lots hustru som saltstøtte skimtes på alle tre billeder. Originalens størrelse.

gave af den, hvor Solis selv har underkastet titelbladet en vis omarbejdelse. Bl.a. har han i det øverste, ovale felt forsynet Skaberen med en højst upassende bispehue; også feltet med Lots døtre er omtegnet (s. 57); det kunne synes, som om han her har tilsigtet at gøre billedet mere decent. En senere omarbejdelse af titelbladet, som formodentlig er foretaget i Wittenberg (omkring 1581) og som foreligger i Københavnerudgaven 1589, følger på flere punkter den anden Frankfurterudgave 1561, dog beholdt den heldigvis ikke den nævnte bispehue. Iøvrigt viser Feyerabends Frankfurterbibel 1576 (i Stuttgart), at han her på ny har benyttet samme stok til titelbladet som i 1560.

Noget gådefuldt er det, hvad Solis har ment med på Bibelens titelblad at anbringe en fremstilling af *Lots døtre* (gengivet s. 57), der beskænker deres gamle far med vin for at forføre ham til at skaffe dem afkom (1. Mos. 19, 30 ff.). Synet på dette gammeltestamentlige textafsnit har været ret varierende i tidernes løb. Den moderne videnskabelige exegese anser beretningen om denne grelle incestforseelse for at være et gammelt israelitisk spottesagn, som tilsigter at diffamere de forhadte østlige nabostammer Moabitterne og Ammonitterne. Enkelte forskere har dog været inde på den komplicerede hypotese, at sagnet oprindeligt skulle være opstået på moabitisk-ammonitisk grund for at heroisere de to kvinder, som satte alle hensyn til side for at deres stamme kunne overleve. Senere skulle det så i polemisk hensigt være blevet brugt af israelitterne. – En af Oldkirkens toneangivende bibelforskere, Hieronymus, bedømmer de to søstre velvilligt, idet han med vanlig stilistisk elegance fastslår: „Børn ønskede de – snarere end vellyst“ (*liberorum magis desiderio quam libidinis*). – Luther går endnu videre; i sin store latinske genesiskommentar fordyber han sig i en vidtløftig skildring af den voldsomme sjælelige rystelse (*vehementissima pertubatio*) som Lot og hans døtre havde fået ved først at opleve at Sodoma forsvandt i et ildhav og siden, at den elskede mor blev forvandlet til en saltstøtte. Luther finder heri en undskyldning for døtrenes handling, som han selvfølgelig må stemple som styg (*foedum factum*). Med sin levende medfølelse med menneskelig skyldfølelse udtaler han som sit håb, at de tre implicerede siden må have fundet Lots onkel, Abraham, og at denne gudsmænd har forvisset dem om Herrens tilgivelse; ellers var vel både Lot og de to „hellige piger“ (*puellae sanctae*) gået til i fortvivlelse.¹³⁾

Renæssancens og Baroktidens kunstnere har øjensynlig haft en påfaldende interesse for dette emne, som de har behandlet i talrige fremstillinger¹⁴⁾.

Måske har Solis af artistiske grunde følt sig draget til dette sujet; vi

véd, at han havde en forkærlighed for at tegne raffinerede selskabstolletter og alskens pragtinventar, især flotte drikkeskåle og vinkander; han leverede fx. arbejdstegninger til guldsmide, en specialitet, som skaffede ham adskillig indtægt. Slige pryddgenstande har han heller ikke sparet på i billedet af Lots døtre; hvordan han har tænkt sig alle disse herligheder forenet med deres liv i hulen (1. Mos. 19, 30) er ikke godt at vide.

Den nævnte milde teologiske bedømmelse af de to kvinder vil dog næppe kunne anføres som forklaring på, at Solis har medtaget dem. Skulle man prøve på at indordne det problematiske billede under titelbladets grundidé, kunne man vel sige, at dettes ledende tanke synes at have været at skildre syndens første udbredelse på jorden: Syndefald, syndflod, babelstårn, Lots døtres blodskam, guldkalven (baggrunden for billedet, hvor Moses sønderslår tavlerne) og Faraos trods og afstraffelse (frøerne). – Men besynderligt er det, at ethvert positivt træk mangler. Der findes intet, der kunne antyde glæde over Bibelens budskab om Kristi gerning til menneskenes frelse. Titelbladets åndsindhold tyder unægtelig på, at Virgil Solis manglede dybere bibelsk og kristelig indsigt.

Disse titelrammer gentoges, så de forekommer tre gange i hver af de to danske bibler: foran hele bibelen, foran profeterne og foran Nye Testamente. Derefter følger de mange enkelte illustrationer; i 1550 er der 85, heraf 26 i Johannes' Åbenbaring, i 1589 er der 119, heraf 19 i Åbenbaringen. Eet af træsnittene i 1550, hørende til Apostlenes Gerninger kap. 2, hvor disciplene ses samlede om jomfru Maria, findes ikke i Dietz' originaltryk, Lübeck 1533; det fremkom første gang i et N.T. 1539, trykt i Rostock af Dietz.

Erhard Altdorfers illustrationer i Christian III.s Bibel er stærkt prægede af den i den lutherske kirke grundlæggende Wittenbergske billedtradition. Luther selv interesserede sig levende for de billeder, som skulle indgå i de trykte udgaver af hans bibeloversættelse. Lucas Cranach d. æ., der i adskillige år var hans forlægger, fik af ham teologiske instrukser med hensyn til illustrationerne¹⁵). Hovedsagen for Luther var, at disse træsnit skulle hjælpe læserne til den rette, reformatoriske forståelse af bibelteksten. Især var det ham om at gøre, at de skulle anskueliggøre, hvorledes de gammeltestamentlige profetier har fået deres opfyldelse i det nye Testamente.

Det her s. 60 gengivne billede, hvor profeten Hoseas fremstilles som messiansk forkynner, er typisk for Wittenbergsk bibelillustration med dens religiøse intensitet og engagement. I forgrunden ses profeten, som indtrængende taler til de lyttende tilhørere; de ord, han forkynner, kan

Se teksten under modstående billede.

være Hoseas 13, 14, der i Frederik II.s Bibel er oversat således (afvigende fra den nyeste danske oversættelse): „Jeg vil Frelse dem aff Helffuede [helvede] og redde dem fra Døden.“ I baggrunden vises profetiens opfyldelse: soningen på Golgata og den opstandnes sejr over død og djævel. Til sammenligning gengives Solis' tilsvarende billede i Bibelen 1589; det er karakteristisk for hans fremgangsmåde og kunstneriske manér: selve inventionen har han overtaget fra Wittenbergerbibelen (1534), men det er tydeligt, at hans interesse for billedets religiøse indhold er ganske ringe, derimod dominerer et af senrenæssancens dengang moderne stilelementer: romantisering af landskabet ved anbringelse af ruiner med forvitrede mure og dertil hørende græstotter etc. Den slags ruinarkitektur var en af Solis' specialiteter; man kender en hel serie tegninger af ham med lignende motiver.¹⁶⁾

Men omend Solis' gengivelse af det bibelske åndsindhold er svag, er der dog adskilligt godt at sige om den formelle side af hans tegnekunst. Hans samtid gav udtryk for en grænseløs beundring, hyldede ham i digte, kaldte ham med henblik på hans navn for den enestående og mageløse og ligestillede ham med de største kunstnere som Apelles og

De to billeder af profeten Hoseas, af hvilke det tv. er fra Luthers første hebibel 1534. er typiske henholdsvis for den Wittenbergske billedtradition i reformationstidens vartid og for Virgil Solis' af ringe religiøs dybde prægede illustrationer (se s. 39). Orig. st.

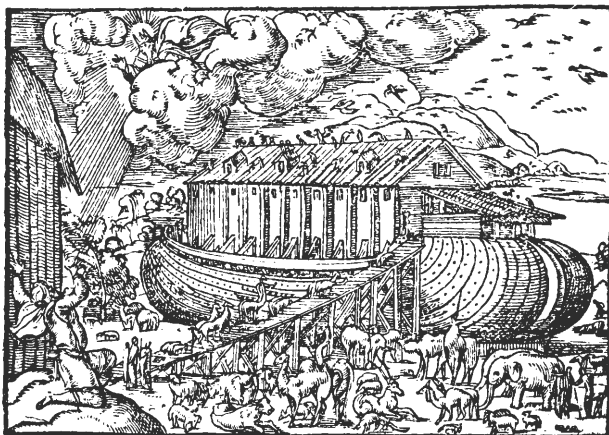
Fidias, ja satte ham for så vidt over disse antikke, hedenske mestre som han havde brugt sine evner til at forherlige den sande Gud og hans hellige ord. Hans enorme produktion forekom datiden forbløffende i betragtning af, at han kun blev 48 år gammel, „sonderlich weil Ich verstehe, das ein guter Teutscher Zechbruder er mit gewesen“, som en lovprisende landsmand udtrykker sig.¹⁷⁾ – Når Solis godmodigt betegnes som en gæv bægervinger kan man måske her finde en forklaring på hans ovenfor berørte forkærlighed for prægtige drikkeutensilier.

Også moderne kunsthistorikere udtaler sig anerkendende om Solis' „friske fortællertone, der strejfer det genreagtige historiemaleri“.¹⁸⁾ Man kan også hos ham træffe billeder, som er tegnet med en let hånd og er af en vis ynde. Han råder over en livligt skabende fantasi, der fx. viser sig i et forrygende bataljestykke (s. 65), som han (eller forlæggeren) har været veltilfreds med, siden dette samme billede ses anvendt til flere forskellige gammeltestamentlige kampscener. Når en del af hans træsnit virker noget sjusket udført, kan det skyldes, at det store ordrepres bl. a. fra Feyerabend har nødet ham til på sit værksted at bruge medhjælpere af anden sortering; hans monogram må derfor ofte blot betragtes som

fabriksmærke. Uden skrupler betjente han sig af fremmede forlæg, ikke blot tyske, men også franske, deriblandt Bernard Salomons graciøse billeder, hvis figurer med de høje og slanke skikkelser genkendes i flere af Solis' scener. I det omarbejdede (se s. 55) titeltræsnit i 2. udgave (1561) af Frankfurterbibelen er billedet af Noahs ark en ret nøje kopi af Salomons tegning, som kan ses i en fransk foliobibel fra Lyon 1557.¹⁹⁾ – Iøvrigt er det en prekær sag at udrede afhængighedsforholdene mellem datidens bibelske træsnit; enhver kunstner tog dengang sit stof, hvor han fandt det. Især de tyske bibelillustrationer anses med rette for et vildnis, hvor man aldrig kan være sikker på at have fundet den rette sti. Mener man at have fundet et klart forlæg, kan man opleve senere at støde på et overset mellemlid.

Man har med rette undret sig over den mærkelig ulige fordeling af illustrationerne i de gamle lutherske bibler. De har en mængde billeder i Det gamle Testamente, især i 1. Mosebog, men næsten ingen i Det nye Testamente, bortset fra Johannes' Åbenbaring, som til gengæld er særdeles tæt illustreret. I G.T. interesserede man sig især for de begivenheder, som man mente pegede frem mod N.T., mod opfyldelsen i Kristus; fx. kunne man sidestille Samson, der bar portfløjene op på et bjerg, med Kristus, der ved sin opstandelse sprængte dødsrigets porte. – Illustrationerne til Johannes' Åbenbaring imødekom datidens ønsker; mange var, allerede i sémiddelalderen, optaget af ængstende tanker om verdens snarlige undergang; derfor granskede man Åbenbaringsbogens dunkle syner og ønskede dem klargjorte gennem oplysende billeder. Desuden gav disse billeder lutheranerne lejlighed til hensynsløs polemik mod romerkirken, idet de i Apokalypsen omtalte antikristelige og dæmoniske magter tydedes om paven og hans tilhængere og udstyredes med pavekroner, munkekutter o.lign. (se s. 67).

Mest påfaldende er, at i modsætning til disse rigt illustrerede bibelbøger, er Det nye Testaments hovedskrifter, Evangelierne og Paulus' breve, så at sige billedløse. Luther og hans forlæggere har her fulgt en ældre tradition, nemlig at reservere evangeliebillederne til de såkaldte postiller eller prædikensamlinger. Hans Tausens postille, der i 1539 blev trykt hos Hans Walther i Magdeburg (genudgivet i faksimile af Det danske Sprog- og Litteraturselskab i 1934), er således udstyret med 67 træsnit. Hvorfor man har undladt at anbringe billederne i selve N.T., er usikkert; måske har man følt det som en vanskelighed at afgøre, hvor man skulle anbringe en illustration til fx. Fristelsen i Ørkenen, der er berettet i tre af evangelierne. Hvis man valgte det princip at bringe billedet, hvor den pågældende fortælling forekom første gang, ville

Noahs ark tegnet af Bernard Salomon til Bibelen, trykt af Jean de Tournes i Lyon 1557 (se s. 62); den er efterlignet af Solis i det omtegnede titelblad 1561 og vandrede derfra (via Wittenberg?) over i den københavnske titelramme 1589 (se s. 55). Originalens st.

Matthäusevangeliet blive overlæst med billeder, mens Lukasevangeliet og især Markusevangeliet ville udvise en sørgelig illustrativ armod. I Postillerne var der i så henseende ingen vaklen; man bragte billedet ved den søndag, da der skulle prædikes over den nævnte fortælling, nemlig første søndag i Fasten; slår man efter i Hans Tausens Postil, finder man dør (I, CLXVI b) et noget polemisk træsnit, hvor Djævelen er iført munkekutte; i hans hætte er to huller, som han kan stikke hornene ud igennem.

Et eget kapitel i Solis' historie er de omstridte rammegarniturer, som han tegnede til Bibelen 1560. Et af dem er gengivet s. 65. Han regnedes for at have en særlig begavelse for den slags ornamentale arbejder, så andre mestre lod ham tegne billedindramninger for dem. De i Bibelen 1560 anvendte er rigt udstyrede med stiliserede bladfriser, blomster og frugter samt med fantastiske dyr, nøgne menneskeskikkelser (bl. a. Adam og Eva), putti, masker etc. Disse „lister“ om de bibelske billeder vakte megen vrede hos en veltjent gammel korrektør, Christoph Walther, i Hans Luffts trykkeri i Wittenberg. Han udgav 1563 en pjece „Von vnterscheid der Deutschen Biblien“; her hedder det side Bij: „Der Ehrnwirdige Herr Doctor Martinus Luther, hat die Figuren in der Wittenbergischen Biblia zum teil selber angegeben, wie man sie hat sollen reissen oder malen, Vnd hat befohlen, das man auffs einfeltigst den inhalt des Texts solt abmalen vnd reissen, Vnd wolt nicht leiden, das

man vberley vnd vnnütz ding, das zum Text nicht dienet, solt dazu schmieren.“ Om Solis' lister siger han, at „darauff stehet so nerrische fantasey, von Teuflischen angesichten, Vhu vnd andern vnffetigen greslichen angesichten vnd monstis. Vnd haben solche Leisten vmb die Figuren geschlossen vnd gesatzt, welche viel besser im Marcolfo,²⁰⁾ denn in der Biblia, neben Gottes Wort, stehen solten.“ – Formodentlig har Walther haft meningsfæller mellem Feyerabends kunder, i hvert fald lod denne i Bibeludgaven 1564 de inkriminerede lister udgå til fordel for andre, „dieweil sie vielen misfallen“.

Også i Frederik II.s Bibel er Solis' prægtige renæssancerammer erstattet af andre, som er af lignende type, men mere ordinære. Dette nye indramningsgarniture er øjensynlig blevet meget benyttet af datidige bogtrykkere i Tyskland og Skandinavien. Nogle af rammestykkerne bærer som signatur et I anbragt i midten af et M, et monogram, som man har sat i forbindelse med den navnlig som guldsmed kendte tyske kunstner Jacob Mores.²¹⁾ En svensk forsker, Arthur Sjögren har iøvrigt gjort dette garniture til genstand for en monografisk afhandling i tidskriftet *Fataburen* 1914.

I det foregående er Solis' illustrationer i Frederik II.s Bibel omtalt således, at man kunne få indtryk af, at de var ganske identiske med billederne i originaludgaven 1560. Det er dog ikke tilfældet; de københavnske træsnit er ikke trykt med Solis' egne stokke, men, som en nærmere undersøgelse gav til resultat, med dygtige efterskæringer. Det viste sig også muligt at sandsynliggøre, hvor de er fremstillet. Kgl. Bibl. besidder en pragtfuldt indbunden foliobibel, trykt 1584 i Wittenberg hos H. Kraffts Erben. Den er kommet til biblioteket i begyndelsen af 1700-tallet, beslaglagt i Gottorp efter Slesvigs inddragelse under den danske Krone. Denne bibel har Virgil Solis' titelblad i samme, noget ændrede form som titelbladet i Frederik II.s Bibel; det er tydeligt, at den samme stok er brugt.²²⁾ De øvrige billeder i denne Kraffts bibel er imidlertid

Pa modstående side: Træsnit (Frankfurt 1560) benyttet flere gange i Josua- og Dommerbogen. Det godmodige måneansigt på den ivrige sabelsvingers skjold er en skikkelig variant til Antikkens Medusahovede, der skulle lamme fjenderne. Billedet er her, hvor både illustration og ramme gerne skulle være typiske for Solis, når han er bedst, indfældet i en af hans fortræffelige rammer. Foroven Fønix'en, der opbrænder sig selv for at genfødes til nyt liv, et forbillede på Kristi død og opstandelse, derefter en ørn og til højre en pelikan, der opriver sit bryst for at nære sine unger med blodet; i den kirkelige symbolik blev den blødende pelikan billede på den Korsfæstede, fra hvis vunder blodet randt til soning og frelse. Desværre kom disse rammer ikke til at pryde Frederik II.s Bibel. En af de nyere rammer, som blev brugt her, ses s. 67. Originalens størrelse.

ikke af Solis; de stammer fra Wittenberger bibelen, 1534, Luthers første fuldstændige Bibel. Derimod findes der en Wittenbergsk kvartbibel, også fra 1584, trykt hos Zacharias Lehman. Den er i begyndelsen illustreret med de samme billeder som Kraffts foliobibel, men fra og med 2. Mos. 14 benytter den Solis' billeder, som her er trykt med de samme stokke, som fem år senere blev brugt i København. Et par af disse træsnit er daterede; i vignetten til Matthæusevangeliets første kapitel ses årstallet 1583 anbragt på evangelistens stol, og på billedet til 1. Samuelsbog kap. 21, hvor præsten i Nob udleverer skuebrød og Goliats sværd til den sultne David, ses på en søjle en tavle med årstallet 1584. Disse nye stokke er øjensynlig taget i brug i Wittenberg umiddelbart efter skæringen og er altså sandsynligvis skåret i samme by; den rummede mange formskærere, som var beskæftiget hos byens bogtrykkere, hos hvem de højt ansete Wittenberger bibeltryk blev fremstillet. Hvorfor stokkene ikke blev i Wittenberg, men bortsolgte til København, lader sig ikke fastslå med sikkerhed. Måske har de seriøse Wittenbergere alligevel ikke kunnet goutere Virgil Solis. —

Medens Solis' illustrationer som nævnt er ret nøje eftersnit efter Frankfurter originalerne, er titelbladet blevet noget stærkere ændret. Billederne s. 57 viser feltet med Lots døtre både i Solis' original, i hans 2. udgave 1561 og i den Wittenbergske bearbejdelse. Iøvrigt må man vel sige, at den omtegning, som titelbladet undergik senest i 1584, betød en kunstnerisk forringelse; de om tegnede billeder virker mere overlæsedede, mindre klare end Solis' oprindelige.

Under efterskæringen er selvfølgelig Solis' monogram forsvundet fra træsnittene. Til gengæld dukker et andet monogram op; fx. på billedet (til 1. Mos. 3) af Evas skabelse et W og på Pagtens Art (til 2. Mos. 25) følgende signatur: W (en træskærerkniv) W Z[eichnete?] Om den monogrammist, der har signeret sine arbejder således, skriver Nagler: „W (kniv) W. Unbekannter Formschneider, welcher in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Sachsen thätig war.“ Vi kender hans mærke bl.a. fra Sächsisch Chronicon. Wittenbergk 1596²³) Dette støtter jo den antagelse, at også hans efterskæringer af Solis' billeder har forbindelse med Wittenberg.

På modstående side: Johannes' Åbenbaring kap. 11. Guds to vidner, der profeterer, angribes af „dyret fra afgrunden“. Det ene vidne holder en opslået Bibel frem mod dyret, det andet har en bogrulle i hånden. En af Solis' få antipavelige illustrationer. Dyret bærer den pavelige krone og over dets nakke er lagt et „pallium“, et smalt hvidt klæde, prydet med sorte kors, som tegneren dog har erstattet med intetsigende kryds. Palliet hørte med til pavens embedsdragt. Om rammen se s. 64 nederst. Originalens størrelse.

Illustrationerne til Johannes' Åbenbaring var i Wittenbergbiblerne stærkt polemiske mod pavedømmet. Dette er i mindre grad tilfældet med Solis' billeder, og i det udvalg af disse, som findes i Københavnerbibelen 1589 (der kun har 19 apokalypsebilleder af Solis' 26) mangler den babyloniske skøge, som ofte blev afbildet med den pavelige tredobbelte krone. Dog har „Dyret fra Afgrunden“, der dræber de „to Vidner“ (Åb. 11, 7) en sådan tiara; dette billede er med i Frederik II.s Bibel (gengivet her s. 67).

Iøvrigt kan bemærkes, at hverken Christian III.s eller Frederik II.s Bibel har verstal; sådanne findes derimod i det optryk af bibelen fra 1589, som i 1632-33 blev trykt i København af Melchior Martzan. Ved hjælp af disse verstal kan løse blade fra vore gamle foliobibler let identificeres: tospaltede folioblade uden verstal er fra 1589, tospaltede med verstal er fra 1632-33; folioblade med een bred klumme er fra 1550. Martzans bibel, „Christian IV.s foliobibel“ følger stort set Frederik II.s nøje, linie for linie; den er af ganske samme størrelse, er trykt med det samme typemateriel og samme træsnitstokke. Dog er selve teksten underkastet en revision, men hvor dybtgående denne er, og hvilke kilder den har øst af, er endnu ikke tilstrækkelig grundigt undersøgt.

Til sidst må omtales en berømt særudgave af Solis' billeder i Frankfurterbibelen 1560, som Feyerabend publicerede samme år. Derved blev Solis' træsnit udbredt i befolkningslag, som ikke havde råd til at anskaffe den dyre foliobibel. Denne lille billedbibel har følgende titel: *Biblische Figuren des Alten und Newen Testaments gantz künstlich gerissen durch den weitberümpften Vergilium Solis zu Nürnberg (sammenslynget monogram VS) 1560*. I fortalen fremhæver Feyerabend, at han og hans kompagnoner ved denne udgivelse også har villet tjene „Maler, Goldschmiede und andere Liebhaber dieser Kunst . . ., zuletzt auch um der einfältigen Christen willen, so die Schrift nicht lesen können und dennoch Lust und Lieb dazu haben –“.²⁴) Den rummer alle de i foliobibelen indeholdte billeder plus nogle nye, især til Det nye Testamente. Disse Bibelske Figurer viste sig at være en forretningsmæssigt set klog idé, idet de to bøger gensidigt anbefalede hinanden. De udkom hurtigt i flere store oplag. Også i København fremkom en oversættelse af denne bog i 1602 trykt af Hans Stockelmann: „*Bibliske Figurer vdaß den Gamle oc Ny Testamente saare konstig Rittet: Aff Den Vijtberømte Vegilio Solis til Nürnberg*.“ Det eneste kendte exemplar findes på Det Kgl. Bibl. Det er trykt med de stokke, der havde været benyttet til Frederik II.s Bibel. Volmer Rosenkilde nævner i sin statelige bog *Europæiske*

Bibeltryk (1952) s. 196 denne sjældne billedbibel og tilføjer med henblik på dens træsnit: „Det havde været nok så morsomt om man havde anbragt dem i en bibeludgave.“

Men det var altså allerede sket i 1589 og skete igen i 1632.

NOTER

Til almindelig orientering om 1500-tallets tyske bibeltræsni: A. Schramm, *Die Illustration der Lutherbibel*, Leipzig 1923 og Ph. Schmidt, *Die Illustration der Lutherbibel 1522-1700*, Basel 1962.

(1) Kirkehistoriske Samlinger 5. Rk. I, 1901-03, s. 34. Jakob Madsens Visitatsbog udg. af A. Crone, 1853, s. 186. – (2) Bogen findes i Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel. Et fotografi af titelbladet er 1965 tilgået Det kgl. Bibliotek i København. – (3) Walther Jürgens, Erhard Altdorfer und seine Bedeutung für die Bibelillustration des 16. Jahrhunderts. Diss. Marburg 1931. Vigtigere er sammes E. A., seine Werke und seine Bedeutung für die Bibelillustration des 16. Jahrh. Lübeck 1931 (findes i Kobberstiksamlingen). – (4) Præsteforeningens Blad 41. årg. 1951, s. 443 ff. – (5) H. Pallmann, S. Feyerabend, Frankfurt a. M. 1881; Karl Schottenloher, *Das alte Buch* (Bibliothek für Kunst u. Antiquitäten-Freunde Bd. XIV) Braunschweig 1956, s. 194 ff. (6) Foruden til den udførlige artikel i Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Bd. 31, Leipzig 1937 kan henvises til E. von Ubisch, *Virgil Solis und seine biblischen Illustrationen für den Holzschnitt*. Diss. Leipzig 1889 (findes i Kobberstiksamlingen) samt A. Andresen, *Die Holzschnittwerke des Virgil Solis*, i: *Archiv für die zeichnenden Künste* Bd. X, Leipzig 1864, s. 316-63.

(7) Altdorfer har ikke været uden forbilleder; se note 2 ovenfor; desuden G. Hirth und R. Muther, *Meister Holzschnitte aus vier Jahrhunderten*, München 1893; her findes (tavle 163) et interessant – desværre udaterbart – billede af Geofroy Tory: *Allegorie auf den alten und neuen Bund* (findes i *Kobberstiksaml.*). Auguste Bernard, *Geofroy Tory*, 2. éd., Paris 1865 p. 324 f. Vilh. Slomann i *Bogvennen* 1928, s. 1 ff. Ernst Grohne, *Die bremischen Truhen mit reformatorischen Darstellungen und der Ursprung ihrer Motive i: Abhandlungen und Vorträge herausg. v. d. Bremer wiss. Gesellschaft*, Jahrg. 10, 1936. Hans Vollmer, *Die Bibel im deutschen Kulturleben*, Salzburg 1938 s. 66 f. P. H. Vogel, *Europäische Bibeldrucke des 15. u. 16. Jahrhunderts*, Baden-Baden 1962, s. 85 (fransk bibel 1530).

(8) Gengivelse af titelbladet i Ernest Sutherland Bates, *Biography of the Bible* N. York 1937 s. 85. – (9) J. I. Mombert, *English Versions of the Bible*, Lond. 1883, s. 175 f. J. Strachan, *Early Bible Illustrations*, Cambridge 1957, s. 77 f. – (10) Hans Volz, *Hundert Jahre Wittenberger Bibeldruck, 1522-1626*, Göttingen 1954, s. 73. Af Cranachs titelblad (1541) findes en gengivelse i Albert Schramm *Luther und die Bibel*, Leipzig 1923, Tafel 277. – (11) Se P. H. Vogel's i note 7 nævnte bog s. 103 f. – (12) I Carl v. Lützwow, *Geschichte des deutschen Kupferstiches und Holzschnittes*, Berlin 1891, s. 218 findes en gengivelse af V. S.s titelblad til 2. udgave (1561) af Frankfurterbibelen. – (13) D. Martin Luthers Werke, 43. Bd. Weimar 1912, s. 95 ff. – (14) A. Pigler,

Barockthemen, I, Budapest 1956, s. 38-46. Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien* II, 1, Paris 1956, s. 118-20.

(15) Hans Volz, (note 10) s. 16. – (16) Thieme-Becker (note 6) Bd. 31, s. 251. – (17) Mathias Quad von Krinckelbach, *Teutscher Nation Herligkeit*, Köln 1609, s. 430, citeret fra H. Pallmann (note 5) s. 9. – (18) Thieme-Becker, (note 6) Bd. 31, s. 250. – (19) Eksempel i Kgl. Bibl. H. Th. Musper, *Der Holzschnitt in fünf Jahrhunderten*, Stuttgart 1964, s. 162. – (20) Marcolfus, en drøj, folkelig skæmtebog, bl.a. udgivet i *Danske Folkebøger*, XIII, 1936. – (21) Lauritz Nielsen, *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550-1600*. Kbh. 1923, s. 42. – (22) Det har vist sig, at der i Landesbibliothek, Stuttgart, findes en Wittenbergsk foliobibel allerede fra 1581 med samme titelblad som det i teksten omtalte fra 1584. – (23) G. K. Nagler, *Die Monogrammisten*, Bd. 5, Lpz. 1879, s. 396 f. – (24) Schottenloher (note 5) s. 184.

Virgil Solis' monogram på titelbladet til hans *Biblische Figuren*, Frankf. a. M. 1562.
Originalens størrelse.